

УКРАЇНСЬКИЙ УЧЕНИЙ – АГРАРНИЙ ЕКОНОМІСТ, ДЕРЖАВНИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ

*... Чим вищий п'єдестал побудуємо для тих,
що стали символом наших визвольних змагань,
тим далі падатиме світло від цього символу,
тим ширші маси будуть бачити яскравий дороговказ
для свого життя і для своєї боротьби...*

Олена Теліга

Віктор Вергунов
доктор сільськогоспод. наук,
професор,
член-кореспондент
НААН України,
директор
Національної наукової
сільськогосподарської бібліотеки
НААН України,
м. Київ

Рік 2014-й, як, до речі, і минулий, певною мірою є знаковим для історії сільськогосподарської дослідної справи не тільки в Україні, але навіть у світі. Обидві події нерозривно пов'язані з Полтавщиною. Йдеться про 130-річний ювілей фундаментальної праці видатного російського вченого, професора **В.В. Докучаєва** "Російський чорнозем", що вийшла друком 1883 р. і дала формалізований відлік аграрному дослідництву як галузі знань у світовому вимірі. З історії відомо, що значну частину своїх основоположних висновків з питань теорії та практики морфолого-генетичного ґрунтознавства **В.В. Докучаєв** отримав під час своїх ґрунтових експедицій до Полтавської губернії.

Із Полтавщиною пов'язана і поява вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи як організації після створення у 1884 р. першої постійно діючої казенної дослідної інституції — Полтавського дослідного поля.

Не менш вагомий внесок і окремих уродженців Полтавщини в зародження, становлення та, головне, — розвиток галузевого дослідництва в країні з відкриттями навіть світового виміру. На підставі проведених власних історичних розвідок до цього процесу має відношення уродженець Шишак Миргородського повіту Полтавської губернії, більш відомий в історії України як останній президент Української головної визвольної ради — **Кирило Іванович Осмак**. Доступна нині творча спадщина цієї непересічної особистості налічує понад 50 наукових та науково-популярних праць з питань економіки та організації ведення сільського господарства, краєзнавства, наукової сільськогосподарської термінології та популяризації галузевого дослідництва.

Здається, що сьогодні вже не існує потреби ще раз повертатися до перебігу життя та діяльності **К.І. Осмака** на благо державності України, якій він без останку присвятив свої кращі роки. Про це неодноразово зазначали у журналістських статтях, довідкових виданнях його земляки: **Я. Проць, О. Панченко і В.-Ю. Кривець**, провідні історики України **Ю. Шаповал, М. Лисенко** та поети, з яких виділяю поему **Д. Павличка** "Кирило Осмак: поема". Однак найбільше до цього причетна **Наталія Осмак**, донька **К.І. Осмака**, яка видала дві фундаментальні монографії, що побачили світ у 2004 та 2008 рр. у Канаді, а також книгу "Кирило Осмак: автопортрет у листах на тлі Владімірського централу", презентація якої відбулася 13 лютого 2014 р. у київській "Книгарні Є".

Перебіг життя та діяльності **К.І. Осмака** стає предметом розгляду й істориків аграрної науки, бо, як виявилось, він має безпосереднє відношення до запровадження дієвих рішень щодо розгортання наукового забезпечення ведення сільського господарства в роки перших сподівань державності України, а також після остаточного встановлення радянської влади на переважній більшості українських земель протягом 20-х рр. минулого століття. Але зовсім не проаналізовано залишається його творча спадщина як знаного для свого часу українського вченого-аграря з питань економіки та організації сільського господарства. Вперше серед дослідників творчої спадщини **К.І. Осмака** системно роблю таке своїми публікаціями, у т.ч. журналі "Світогляд".

Завдяки матеріалам Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, а також доступності наукових праць, переважну більшість яких збрала моя аспірантка **Т.М. Підгайна**, вдалося відтворити "агроекономічне" наповнення творчої спадщини **К.І. Осмака** для потреб розвитку вітчизняного галузевого дослідництва у контексті загального перебігу його життя та діяльності.

Кирило Іванович Осмак (Осмаков) народився 27 квітня (9 травня) 1890 р. в містечку Шишаки Миргородського повіту Полтавської губернії в сім'ї міщан. У 1902 р. закінчив Шишацьку двокласну сільську (народну) школу, а потім до 1906 р. навчався у Миргородській повітській школі. Далі два роки готувався вдома і 1908 р. вступив до шостого класу Полтавського Олександрівського реального училища, яке закінчив влітку 1910 р. Він був активним учасником учнівського гуртка самоосвіти. З цього часу на життя заробляв приватними лекціями, а потім викладанням у різних сільськогосподарських нижчих освітніх закладах.

У вересні 1910 р. стає студентом сільськогосподарського відділення Московського сільськогосподарського інституту. Навчання в закладі проводить, в основному, взимку. Крім того, досить багато часу віддає студентським гуртковим організаціям, але, найбільше, — агрономічному з вивчення України. Разом із шістьма його членами, в першу чергу, для розповсюдження національної думки серед московського студентства з українців спочатку передплачує часопис "Рада", а з 1911 р. стає його активним автором. Того ж року організує при Агрономічному гуртку Термінологічну комісію, яка поряд з аналогічною у Київському політехнічному інституті імператора Олександра II чи не першою розпочала збирати матеріали до "Довідника української наукової сільськогосподарської термінології" шляхом експедиційних опитувань на Наддніпрянщині. Їх результати друкує у журналах "Маяк" та "Украинская жизнь" (Москва). Серед них треба виділити статтю "Агрономічний кружок по изучению украинских губерний" (1916). Певною мірою її можна розглядати як узагальнення зробленого за участю **К.І. Осмака** із дослідження українських губерній і особливо з питань термінології. Автор вказує, що "... було роздано 6 тисяч карток,

з яких 1 800 було повернуто заповненими", та весь матеріал систематизовано за групами, і, насамперед, "... із сільського господарства і ботаніки". **К.І. Осмак** також зазначає, що було прийнято рішення, згідно з яким слід було опрацьований матеріал передати до "Українського Наукового Товариства" у Києві — як "... найбільш солідну українську наукову організацію". Так все згодом і відбулося.

Скрутне матеріальне становище, а також необхідність оплати за навчання спонукали студента почати працювати вже з другого курсу. Під час поширення нелегальної революційної літератури розпорядженням Московського градоначальника у 1911 року **К.І. Осмак** був висланий в адміністративному порядку за межі не тільки Москви, але і губернії. Протягом шести місяців працює у Волинському губернському земстві з питань проведення сільськогосподарського перепису в регіоні під керівництвом випускника Університету Св. Володимира та Московського сільськогосподарського інституту **П.І. Гавсевича** (1879—1920), який протягом 1910—1911 рр. працював статистиком Волинської губернії. **К.І. Осмак** познайомився з ним восени 1910 р. на засіданнях студентського агрономічного гуртка для вивчення України. У 1911 р. у часописі "Рада" за 7 червня (№ 127) світ побачила перша наукова публікація, присвячена роботі Волинської губерньської агрономічної наради, що відбулася 12—17 травня 1911 р. У першій публікації, надрукованої під псевдонімом **К. Кирдяга**, досить обгрунтовано викладено заходи не тільки стосовно тези всього політичного життя **К.І. Осмака**: "... коли бажаєш працювати на Україну, учиь української мови, студійою літературу, побут українського народу. Це перше. І тоді вже можеш іти до цього народу працювати. Знай, що ти разом з тим робиш велике діло відродження народу", але і зазначено конкретні організаційні кроки на рівні окремої української губернії (Волинської) щодо спроби широкої репрезентації національної ідеї у галузі сільського господарства.

Вже у першій своїй публікації **К.І. Осмак** висуває тезу щодо державницької важливості запровадження української наукової термінології для ефективної, а, головне — повноцінної роботи агронома з організації дорадництва для потреб селян. Ще більше ці основоположні питання лунають в іншій статті **К.І. Осмака**, присвяченій II Волинському агрономічному з'їзду. У ній автор наголошує, що майбутнє розвитку агрономічної допомоги населенню на регіональному рівні — "... це серйозне відношення до місцевих умов".

Крім того, **К.І. Осмак** наполягав, що "... проповідь агрономічних знань російською має незначну користь". Але цікаво, що обидва Волинські губерніяльні агрономічні з'їзди прийняли такий підхід у роботі агрономів краю. Пізніше Кирило Іванович бере участь у Всеросійському сільськогосподарському з'їзді в Києві у 1913 р.

Уже в молоді роки **К.І. Осмак** різними засобами впливу проводив лінію української національної ідеї щодо подальшого розвитку сільського господарства, а також завжди залишався активним поборником як-

найширшої популяризації новітніх галузевих знань. У згаданій статті він наполегливо рекомендував на всіляких зібраннях організувати спеціальні виставки новітньої науково-популярної агрономічної літератури і обов'язково українською мовою, коли говоримо про Наддніпрянщину. Також він казав, що необхідно мати редакторський контроль через спеціальні Комісії з перегляду популярної літератури з сільського господарства при губернських земствах, щоб вона видавалась не тільки на достатньому науковому рівні, але все здійснювалося гарною українською мовою. Висловлене, безперечно, актуальне і для сьогодення.

У польовий період 1912 р. **К.І. Осмак** вісім місяців працює спочатку техніком, а потім керівником показової дослідної ділянки з культури кукурудзи, кормових та хлібних рослин Катеринославського губземства. Ділянка стала складником мережі спочатку п'яти, а потім дванадцяти установ, створених на кошти південних земств та підтримки російських емігрантів у США через так звану Земську сільськогосподарську агентуру у 1909 р. Результати цих опрацьовувань він опублікував у кількох статтях. Наукове керівництво комплексу досліджень здійснювалося видатним вітчизняним вченим-аграрієм, засновником державного сортопробування, професором **В.В. Талановим** (1871—1936), лекції якого **К.І. Осмак** слухав на засіданні згаданого студентського гуртка при Московському сільськогосподарському інституті в 1911 р., зокрема, про порівняльні посіви із культурою кукурудзи. Протягом листопада 1912 р. — січня 1913 р. **К.І. Осмак** завідує Катеринодарською дослідною ділянкою Департаменту землеробства, що територіально розміщувалась у столиці Березанська Кубанської області.

У 1913 р. **К.І. Осмак** — агроном-практикант Володимиро-Волинського земства, а також член Термінологічної комісії на конкурсі механічних знарядь з обробітку боліт у м. Сарни. В цей період під впливом агроекономічних ідей творця вітчизняної суспільної агрономії, видатного російського аграрного економіста — професора **О.Ф. Фортунатова** остаточно формується коло його наукових інтересів, а саме: громадська агрономія та економіка й організація сільського господарства.

30 серпня 1913 р. загальними зборами Товариства "Український агроном" **К.І. Осмака** разом із **П.Я. Стебницьким** обрано його членами. Через власні переконання відгукується на ініціативу часопису "Рада" заснувати фонди імені Доманицького та Грінченка і перераховує на їхній рахунок кошти з власної стипендії. Все більше переймається питаннями книгознавчого забезпечення української громадськості. У 1913 р. офіційно звертається до видавців Київської просвіти, констатуючи при цьому, що "... історичних оповідань, на жаль, у нас дуже мало...", а такі праці як "Чернігівка" **Костомарова** та "Сагайдачний" **Мордовця** "... приваблюють читача і ворушать його з того сну, у котрому він був досі", тим самим, мовби підштовхуючи читачів до думки про українські воль-

ності та шани до борців за свободу і державність українських земель.

До речі, під таким кутом потрібно розглядати і дописи оригінальну історичну статтю **К.І. Осмака** "Могила гетьмана Дорошенка" до часопису "Рада" за 1913 р. У ній він доводить родинні зв'язки видатного російського поета **О.С. Пушкіна** через його дружину **Наталію Гончарову** з гетьманом **Петром Дорошенком**, спростовує існуючу довгий час легенду про місце його поховання у Волоколамському монастирі на користь церкви в с. Ярополчому, а також наводить легенду, що саме **О.С. Пушкін** стер із могильної плити напис — заповіт **Дорошенка**: передати землю селянам.

У квітні 1914 р. **К.І. Осмак** вступає до Московського музично-драматичного гуртка "Кобзар", який з 1912 р. очолював **Ф.Є. Кори**. Того ж року починає працювати практикантом на Омській машинно-дослідній станції. Власні дослідження з основного напрямку діяльності цієї установи друкує в журналі "Рілля". У липні 1915 р. призупиняє навчання в інституті і на чотири місяці вступає на службу до Всеросійського земського союзу до відділу допомоги біженцям, постраждалим від Першої світової війни. Був направлений на Південно-Західний фронт. Там спочатку завідує харчовим пунктом у місті Збараж (на Тернопільщині), а потім — харчовим загоном у Скалаті та Збаразькою пекарнею, яку сам і збудував.

Після завершення служби у 1916 р. повертається на навчання. Активно публікує результати власних наукових досліджень з питань сільськогосподарської термінології в україномовних виданнях. Багато з них продовжують виходити під псевдонімами: **К. Кирдяга**, **К. Шишацький**, **К. Ш.**, **Ив. К-о** та ін. У 1915 р. разом із **О.В. Красівським** редагує єдиний на всю Російську імперію український часопис "Тепла роса". За націоналістичні прояви, викладені у його статті "Галичина", журнал було закрито.

З 1916 р. практично у всіх документах значиться як **К.І. Осмак**. Наприкінці року переїжджає працювати інструктором зі свинарства до Київського губземства. Від цього відомства з початком Української національно-демократичної революції до квітня 1917 р. був делегований до складу Української Центральної Ради, поки вона складалася з представників громадських організацій і політичних партій. Власні сподівання щодо місця Центральної Ради в житті українського народу висловлює у статті "Нове життя на Україні" (№ 1 часопису "Рілля", 1917 р.). Він пише, що Україні потрібно боротися за волю, бо "... *наші приятелі...*" — росіяни — *не захотіли все-таки дати повної волі Україні...*" і з ними потрібно боротися, а для цього "... *найбільше зробила Українська Центральна Рада, котра скрізь і завжди стоїть на стороні інтересів Українського народу*". На думку **К.І. Осмака**, першим дієвим кроком цієї боротьби стало створення уряду — Генерального секретаріату України, який після "... *великої борні...*" таки затвердив "... *російський уряд...*", та "... *не так, як хотів наш народ, але ми все ж таки придбали своїх міністрів, котрі тут, на місці, швидше і краще робитимуть всяку роботу і тепер на-*

шому селянину немає для чого надсилати свої прохання до Петрограду...". Він також закликав: "Треба тільки вірити нашому уряду, треба скрізь підтримувати наш Генеральний Секретаріат, і тоді ми здобудемо собі необхідну волю, і позбудемося непрошених опікунів з Петрограду". При цьому **К.І. Осмак** додавав: "Селянам, у першу чергу, треба знати про Генеральний Секретаріат земельних справ, про його роботу і плани зі справи земельної". До речі, **К.І. Осмак** брав активну участь в організації останнього Генерального секретаріату, а пізніше Міністерства земельних справ Центральної Ради і особливо його департаменту хліборобства як керівник господарської частини (апарату). Саме він запропонував першу будівлю для розміщення цього відомства у Києві на вул. Володимирська, 19. На жаль, вона вже зруйнована.

Від Генерального секретаріату земельних справ **К.І. Осмак** бере участь у розробці аграрної політики Центральної Ради стосовно підготовки земельної реформи. Від його імені стає секретарем Оргкомітету щодо скликання 1-го Всеукраїнського агрономічно-економічного з'їзду, що відбувся 22—26 жовтня 1917 р. і увійшов в історію як знакове зібрання для становлення генеруючих організаційних основ галузевого дослідництва та освіти в Україні. На нього, як голову Бюро Оргкомітету, який з 27 липня 1917 р. провів 11 засідань, не враховуючи зібрань окремих секцій, було покладено основний тягар з підготовки до проведення з'їзду. Він також відповідав за видання до початку роботи з'їзду семи номерів "Вісника", не кажучи вже про елементарне "збирання" коштів для організаційних потреб. Із загальної кількості отриманих грошей, а це — 9 000 крб., найбільше надійшло від Генерального секретаріату земельних справ — 2 000 крб. Решту виділили окремі губземства та профільні товариства.

У своєму виступі на відкритті з'їзду, який розпочав **М. Грушевський**, **К.І. Осмак** дав загальну оцінку й визначив головну мету зібрання: "Аграрна справа і економічна політика України, це два основних питання, які є першими в ряді інших соціальних питань і вимагають негайної відповіді. Україна є краєм передовсім хліборобським, бо промисловість тут мало розвинена". Також він додав, що для того, "... щоб забезпечити Україні кращу долю і певний економічний розвиток, треба вжити всіх заходів для того, щоб сільське господарство і сільськогосподарська промисловість знайшли на Україні всі потрібні умови для свого нормального розвитку", а оскільки агрономи, на його думку, мають до цього "... найбільші стосунки...", то в їхньому середовищі "... якраз і виникло бажання створити колективну думку, виробити план і намітити шляхи, по яким економічні справи мусять проводитися найближчим часом".

Що стосується земельного законодавства, то **К. Осмак** наполягав на необхідності розробки власного українського з подвійною метою: "... з одного боку, на задоволення гострої потреби в землі малоземельного селянства та безземельного селянства, а з іншого — на збереження культурних господарств, які мають добрий хазяйський план і дають великі врожаї — від руйнування і нищення та від поділу їх на дрібні шматки". А для цього "... землі нетрудових господарств, тобто господарств, які ведуться завдяки наймній праці, передати з живим і мертвим інвентарем на підставі закону в розпорядження земельних комітетів". У свою чергу, "... такі господарства без усякого наділу передати в оренду товариствам хліборобів...", а "... хліборобські товариства повинні складатися з малоземельного та безземельного трудового селянства".

Перша вітчизняна постійно діюча казенна сільськогосподарська дослідна інституція — Полтавське дослідне поле (1884 р.)

Такий підхід на користь заможного селянина став базисним у баченні **К.І. Осмаком** земельної реформи в Україні вже за часів німецької окупації під час Другої світової війни з узагальненими міркуваннями: *"... коли земельна реформа не дасть Україні економічної незалежності, то все зведеться нанівець і як були ми рабами інших народів, так і зостанемося такими"*. Тому *"... земельна реформа ні в жодному разі не може нехтувати промисловістю, тобто не можна проводити земельну реформу так, щоб вона всі робочі руки прив'язала до землі"*. Як наслідок, на переконання **К.І. Осмака**, головне завдання земельної реформи полягає в тому, *"... щоб знищити нетрудові господарства, які ведуться більші, ніж на половину найманою роботою, або і зовсім тільки найманою"*. Потрібно зробити так, *"... щоб відчужені землі передавалися місцевому населенню..."*.

На думку **К.І. Осмака**, цукрова промисловість відіграє важливе значення для економічного зростання України, бо вона *"... дуже збільшує прибутки"*. Тому не випадково серед першочергових невідкладних рішень Першого Всеукраїнського агрономічно-економічного з'їзду була заборона через Генеральний секретаріат земельних справ зменшення посівів *"... бурякових плантацій"* і тим паче *"... збільшувати цим шляхом тільки хлібні посіви, бо і хліб, і цукрові буряки однаково потрібні для всього народу"*. За великим рахунком, все сказане агрономом не втратило своєї актуальності через дев'яносто шість років.

З грудня 1917 р. **К.І. Осмака** призначають керівником видавничого відділу Міністерства земельних

справ. Як учасник страйку за часів Гетьманату він був звільнений з посади і став секретарем редакції журналу "Вісник громадської агрономії", що видавався Всеукраїнським союзом земств на чолі з **С. Петлюрою** у Києві. Крім того, працює в Центральному сільськогосподарському союзі ("Централ") завідувачем відділу селянського буряківництва. У часописі "Сільський господар" продовжує займатися науковими дослідженнями з проблем української сільськогосподарської термінології, результати яких друкує на сторінках обох цих журналів. За часи Директорії (з 17 грудня 1918 р.) знову очолює видавничий відділ Міністерства земельних справ та разом із **П.І. Гавсевичем** входить до складу членів його Ради. Зі встановленням радянської влади продовжує тут працювати тепер вже по лінії НКЗС УСРР.

27 серпня 1919 р. переходить на роботу до Сільськогосподарського вченого (наукового) комітету як голова Популяризаційної секції, а з 1 червня ще й очолює Термінологічне бюро при ній. Того ж року ініціює створення при Комітеті навчального Інституту популяризації успіхів сільськогосподарського знання. Розробляє його "Статут", програму занять, що розпочалися у листопаді 1919 р., а також здійснює керівництво цим закладом. Серед його ініціатив як голови Секції Освіти та Популяризації СГНКУ — створення за аналогією з Київським агрономічним товариством спеціальної Рецензійної комісії для того, щоб *"... застерегти і читача, і агрономічних діячів від малопутячої літератури..."*. Він її й очолив, у тому числі для потреб підготовки статей до друку-

Будинок Генерального секретаріату земельних справ УНР (м. Київ, вул. Хрещатик, 27)

ваного органу СГНКУ — "Вістника сільськогосподарської науки", що почав виходити з вересня 1922 р. за редакцією професорів **С. Веселовського** та **О. Янати** "... для поширення відомостей з останніх здобутків сільськогосподарської науки, зв'язувати ідейно її діячів у різних галузях сільськогосподарського знання, таким чином, сприяти розвитку та інтенсифікації сільського господарства за нових умов соціально-політичного життя".

У цей період **К.І. Осмак** за сумісництвом працює в "Централі", Київському губсельсоюзі та у товаристві "Сільський господар". Займається загальними питаннями організації сільськогосподарської кооперації. Його не безпідставно вважають одним із піонерів і теоретиків розробки проблеми бурякової кооперації в Україні. Великий резонанс для свого часу отримала збірка "Бурякова кооперація", що побачила світ за редакцією **К.І. Осмака** у 1920 р. Значний інтерес викликали й інші його публікації за 1923—1924 рр. стосовно цієї проблеми. На початку своєї доповіді на листопадовій нараді 1923 р. **К.І. Осмак** виклав історію розвитку бурякової кооперації в Україні, зазначивши, що вона розпочалася "... з 1911 р., коли деякі кредитні товариства Київщини, а потім Харківщини, організували з цією метою засівщиків цукрового буряку, заключив від імені цих засівщиків договори з цукро заводами". Така система організації взаємин, на думку **К.І. Осмака**, до подій 1917 р. була досить ефективною та взаємовигідною. Війна і революції все зруйнували. З березня 1920 р. згідно зі спільною угодою Головцукру та Всеукраїнського центру сільськогосподарської кооперації ("Централ"), ці функції взяв на себе останній шляхом організації 26 бурякових союзів і сотень бурякових товариств, не враховуючи "... общин сільськогосподарських товариств..." та 160 інструкторів. Після ліквідації "Централу" наприкінці 1920 р. кооперативна робота з реалізації цукрових буряків продовжилася, а в лютому 1921 р. була передана Головцукру як секція бурякової кооперації. Після реформування Головцукру в Цукротрест цю структурну одиницю ліквідували. Праця з даного напрямку на загальнодержавному рівні "... розпалася, а почалась організаційна робота з відродження селянського кооперативного бурякосіяння у первинних сільськогосподарських кооперативних об'єднаннях та їх союзах". При цьому бурякові товариства та їхні союзи, що мали у своєму розпорядженні виключно націоналізовані землі цукрової промисловості, в епоху НЕПу почали розформовуватися. Тому **К.І. Осмак** висуває ідею універсалізму сільськогосподарської кооперації в Україні для майбутнього цукровиробництва, що, на його думку, дозволить більш раціоналізувати "... ведення селянського сільського господарства".

Серед п'яти прийнятих нарадою рішень другий пункт передбачав "... облаштування прокатних пунктів, організацію кредиту..." для "... повного обслуговування селянського бурякосіяння...", а третій — зобов'язав "... цукро заводам ... надавати сільськогосподарським об'єднанням певні території для контрактації".

Пункт четвертий налаштував цукрозаводи на всі роботи "... із оранки...", в першу чергу, — "... товариствам...". Останній пункт рішення визнав, що "... для повного обслуговування селянського бурякосіяння, не тільки з технічно-організаційної, але і з боку агротехнічних заходів. Комісійні 5 % недостатні і їх необхідно збільшити у відповідності до виконаної кооперативної роботи...".

Для розв'язання всіх організаційних проблем щодо дієвого розвитку сільськогосподарської кооперації для потреб селянського сіяння буряків **К.І. Осмак** запропонував провести "... часткове обстеження бурякової кооперації на місцях..." по лінії Цукротресту на науковій основі, принципи якої виклав в іншій публікації — "Дослідження селянського буряківництва", підготовленої до № 6 журналу "Вістник цукрової промисловості" за 1923 р.

Автор наполягав, що "... значення селянського буряківництва для нормального розвитку цукрової промисловості визнавалося ще до війни та революції. Дослідники народного господарства вже тоді взяли на себе завдання вивчення цього надзвичайно важливого фактору для поширення культури цукрових буряків". Але **К.І. Осмак** вважав, що без "... статистичних та бюджетних даних" неможливо "... змалювати економіку бурякового селянського господарства та дослідити закони його розвитку". Дискутуючи у статті з напрацьованими у цій сфері відомими українськими вченими аграрних економістів — **В.М. Ландо**, **О.К. Філіповським** і, особливо, з **А. Корховим**, **К.І. Осмак** робить відповідний аналіз і пропонує два шляхи вирішення питання. На перше місце він ставить "... збирання масового матеріалу про економічний та господарський стан бурякового селянського господарства експедиційним способом одночасно по районах кількох цукроварень...", а на друге — більш наукове: "... закладання стаціонарних бюджетів у роботі однієї-двох цукроварень в 50—100 господарствах". Оцінивши їх у контексті пропозицій, зроблених професором **П.Р. Сльозкіним** до Ч. 1 цього ж часопису, **К.І. Осмак** робить висновок, що в основу оцінки заходів треба "... покласти науковий метод, котрий вимагає масового досвіду", бо "... закладання стаціонарних бюджетів в бурякових селянських господарствах передбачає глибоке дослідження його структури, товарності, собівартості сировини тощо, що надасть можливість побачити до подробиць всі моменти господарювання", а значить, буде "... змога осягнути організацію бурякового селянського господарювання в цілому".

Про успіхи розвитку сільськогосподарської кооперації для селянського сіяння буряків на прикладі двох відділів Цукротресту — Київського та Подільського, за діяльність яких **К.І. Осмак** особисто відповідав, він пише у своїй статті "Кооперування селянського буряківництва" (1924). При цьому вчений наполягає, що "... умови військового комунізму не цілком сприяли поглибленню кооперативізації селянського сіяння буряку і тільки в умовах нової економічної політики це явище народно-господарчої організації набирає широкого й особливо — привабливого значення". Як

наслідок, вдалося кооперувати засівальників цукрових буряків "... в 1922 р. на площі біля 10 000 дес..." , а 1923 р. — "... 28 703, що складає більш 20 відс. всієї площі цукроварень цього району. До цього належать 12 227 дес. буряків, засіяних виключно на селянських землях, не рахуючи тимчасових відводів". Завдяки наполегливості **К.І. Осмака** умови контрактації станом на 1924 р. значно збільшилися і досягли "... 60 000 дес., що має становити вже 37% площі потрібної для цукроварень Київського та Подільського відділів Цукротресту", або стали кращими серед інших філій по УСРР, а також свідчили "... про певний рівень свідомості селянства і бажання його знайти зручніші форми взаємовідносин...". До цього **К.І. Осмак** теж добре "приклався". На його думку, без "... використання останніх здобутків науки" або "... поширення агрономічного знання..." достойного "... кооперативного селянського буряківництва..." в питаннях "... ліпшого обробітку буряків, до вживання мінеральних угноєнь, постачання кращих машин тощо" ніколи не досягти.

З двох існуючих на той час форм кооперативної контрактації на буряки, а саме: 1) коли "... кооперативи першого ступеня безпосередньо складають умови з цукроварнями на засів буряків і за власний ризик проводять всю потрібну роботу, - але очевидно не в силі налагодити агрономічну допомогу плантаторам", та 2) коли "... випадкові умови з цукроварнями підписують союзи сільськогосподарської кооперації, об'єднуючи роботу по засіву товариствами цукрових буряків та організуючи для них агрономічну допомогу, постачання необхідних машин та матеріалів, організуючи збут плантаторського цукру тощо", **К.І. Осмак** перевагу надає другому підходу як новій формі кооперації в сільському господарстві й ще ефективною для "... бурякової кооперації".

Не менш цікавою для істориків бурякової кооперації в Україні виявилася стаття **К.І. Осмака** з інформацією про з'їзд адміністраторів, директорів та управителів маєтків цукроварень, що проводив Київський Губсільсоюз-Союзбанк на початку літа 1923 р. у Києві.

Він став "... першим в історії української кооперації...". **К.І. Осмак** вважав, що це є "... історичний момент, вартий пильної уваги всього господарства", бо "... вперше кооперативна цукрова промисловість прилюдно виступає з наслідками своєї роботи і намічає об'єднану виробничу програму на ближчу майбутність". Під час роботи з'їзду працювало дві секції: сільськогосподарська та технічна, а також були виступи на пленумі. Дедалі частіше у публікаціях ученого цього періоду на перше місце висувається доведення ідеї про достойне місце бурякової кооперації або про пряму залежність її подальшого розвитку від здобутків аграрної науки. Насамперед, йдеться про взаємозв'язок обох складових. Так, **К.І. Осмак** наводить дані щодо досить високих врожаїв озимини на полях Сидірівської, Набутівської та Вільховецької цукроварень, а саме: "... пшениця озима дала до 160 пудів, жито — до 130 пудів зерна з десятини". При цьому він вказує, що "... пшениця була селекційна з Хорошківської

та Миронівської станції...", і підкреслює, що зерно було сортове. Тому не випадково, що з'їзд у своїх рішеннях звернув увагу правління Губсільсоюзу і "... на інші польові рослини щодо їх сортівності, а особливо ... цукрових буряків". Також **К.І. Осмак** вказує, що завдяки новітнім агрономічним знанням та ентузіазму виробників, яких всіляко підтримував Київський губсільсоюз, очолений ученим 1923 р., тільки три згадані цукроварні, а також ще Іванівська виробили "... 307 000 пудів цукру..." достойної якості на підставі проведених лабораторних досліджень.

З'їзд офіційно підтвердив ліквідацію Губсільсоюзів як губерніяльної кооперативної організації і передачу цих повноважень Всеукраїнському союзіві сільськогосподарської кооперації "Сільський господар". У зв'язку з цим **К.І. Осмак** робить прогноз, що протягом 1924—1925 рр. після переходу на новий організаційний початок селянського кооперативного цукровиробництва цукроварні "... не матимуть потреби утримувати зайві апарати". Наприкінці 1924 р. ним були узагальнені й підготовлені всі згадані напрацювання з проблеми. **К.І. Осмак** підготував авторську монографію "Цукрова промисловість та селянське буряківництво Правобережної України" на шести друкованих аркушах, а також 92-сторінкову брошуру "Насіння культури цукрових буряків для народного господарства".

Через сімейні обставини наприкінці 1921 р. переїжджає працювати до Миргородського районного союзу сільськогосподарських кооперативів, і з 18 листопада працює районним інструктором Псольського району з сільськогосподарської кооперації підвідділу організаторсько-інструкторського при організаційно-агрокультурному відділі. Трохи згодом **К.І. Осмак** очолює агрономічний відділ цього Союзу до березня 1923 р. Після розв'язання всіх особистих проблем знову повертається до Києва, де працює головою Редакційно-видавничого бюро СГНКУ. Продовжує займатися питаннями наукового забезпечення сільськогосподарської кооперації шляхом розробки методичних рекомендацій та методології її запровадження. Крім того, у Київському губсільсоюзі очолює підвідділ бурякової кооперації.

На початку 1925 р. переходить на посаду завідувача сільськогосподарського відділу Інституту української наукової мови при ВУАН для завершення багаторічної роботи з видання словника української сільськогосподарської термінології на 20 аркушах. У 1926 р. разом із **О.А. Янатою** розробляє спеціальну "Інструкцію в справі збирання з народних уст сільськогосподарських назв та термінів". Бере активну участь у громадській діяльності як член Президії Київської окружної філії Спілки Робітземліс та стає відповідальним секретарем її агросекретаріату.

5 березня 1928 р. **К.І. Осмака** вперше заарештовують у Києві за причетність до "Контрреволюційної організації правих українських націоналістів у буряковій кооперації, що вела роботу зі створення Української селянської партії" і засилають до табору в Комі АРСР. Після звільнення повертається до Києва

Печатка президії УГВР, виготовлена уродженням Рівненщини, художником-повстанцем Нілом Хасевичем

і знову отримує чергове звинувачення у дотриманні націоналістичного напрямку при складанні українського сільськогосподарського термінологічного словника. Як наслідок, 28 вересня 1928 р. прийнято рішення про його виселення. Новим місцем проживання **К.І. Осмака** визначають місто Курськ (Росія), де він як позаштатний працівник ВУАН до початку 1930 р. продовжує роботу зі складання словників сільськогосподарської та лісової термінології. Перебуваючи у Курську, 25 жовтня 1928 р. вчений отримує листа від члена Науково-консультаційної ради при НКЗС УСРР **Ю. Тушкана** зробити пропозиції щодо структури та програмних питань функціонування створеного 10 жовтня 1928 р. Українського науководослідного інституту економіки й організації сільського господарства (нині — ННЦ "Інститут аграрної економіки" НААН), який не тільки організаційно фактично виконував функції координуючого органу галузевої науки до моменту створення Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук 22 травня 1931 р, але на нього покладалося завдання політико-економічного супроводження широкомасштабної колективізації українського села. Серед інших програмних питань **К.І. Осмаком** було запропоновано розробку "... методів агрономічної праці як системи впливу на розвиток та організацію селянського господарства". А весь комплекс відповідних дослідницьких робіт проводити через спеціальний структурний підрозділ — Кабінет методики й організації роботи та вивчення агрикультурного руху за темою: "Агрономічна організація в минулу та сучасну добу". Тим самим, чи не першим виступивши ініціатором проведення комплексних історичних розвідок стосовно української агрономічної науки.

2 квітня 1930 р. відбувся черговий арешт за справою "Спілки Визволення України". Восени 1933 р. вчений оселяється під Москвою. Потім переїжджає до села Катіне Рязанської області, де до 1938 р. працює агрономом у колгоспі. За доносом парторга кол-

госпу втретє заарештований за "... підготовку теракту проти Сталіна та антирадянські агітації".

У лютому 1940 р. у зв'язку з певною лібералізацією політики щодо проявів протестів **К.І. Осмака** було звільнено.

3 квітня 1940 р. знову повертається працювати до Києва. З початком німецької окупації міста активно включився в боротьбу з окупантами через пропагандистську роботу українського підпілля. На запрошення професора **М. Величківського** у жовтні 1941 р. увійшов до складу Української національної ради (УНР), в якій очолив відділ земельних ресурсів та Бюро Всеукраїнського товариства "Сільський господар".

Незважаючи на те, що окупанти прийняли рішення ліквідувати обидві установи, наступного місяця готує власний варіант земельної реформи в Україні, який німецька влада відхилила за проукраїнський ухил та відмову розробника від радянської колгоспно-радгоспної системи. Наприкінці 1941 р. через співробітників Управління цукрової промисловості України ("Цукротрест") знайомиться з ідеологією ОУН. На початку 1942 р. створює близько 150 сільськогосподарських кредитних товариств по лінії "Сільського господаря", які сам і очолює. Вони мали також 8 філій і 313 первинних осередків, що об'єднували майже 65 тис. селянських господарств.

У травні 1942 р. пише декларацію "В єднанні наша сила", в якій закликає об'єднатися всіх українських патріотів у "Союз української державності" (СУД) заради самостійної соборної Української Держави. Але проект не був втілений в життя окупаційною владою. Наприкінці вересня 1943 р. переїжджає до Львова, де за завданням головного проводу ОУН готує документи для формування майбутнього українського уряду. У липні 1944 р. засновано Українську головну визвольну раду. 15 липня 1944 р. на загальних зборах УГВР **К.І. Осмака** (псевдонім **Марко Горанський**) обирають Головою Президії та президентом Головної визвольної ради. 23 червня 1944 р. був важко поранений, а 12 вересня під час облави, влаштованої НКВС, — новий арешт і дворічне перебування під слідством та ув'язнення у Дрогобицькій в'язниці. У січні 1947 р. його переводять до Лук'янівської в'язниці у Києві, а потім протягом 1948—1960 рр. він перебував у Володимирській в'язниці, де й загинув 16 травня 1960 р.

У 2007 р. у Шишаках на Полтавщині **К.І. Осмаку** встановили пам'ятний знак, а у Києві на Байковому цвинтарі освятили пам'ятник.

Проаналізувавши архівні матеріали та доступні опубліковані праці про **К.І. Осмака**, треба відзначити, що, отримавши прекрасну фахову освіту у кращому для свого часу галузевому вищому навчальному закладі — Московському сільськогосподарському інституті, його науковий світогляд, що вдало розкрився у роки перших сподівань державності України, сформувався під впливом видатного російського аграрного економіста професора **О.Ф. Фортунатова**, а також не менш знаних вчених-

аграріїв **В.В. Таланова** та **П.І. Гавсевича**. Головне, що отримані знання йому вдалося закріпити на практиці, працюючи за фахом у різних галузевих дослідницьких установах країни. Все це і дало можливість **К.І. Осьмаку** стати для свого часу визнаним знавцем аграрного сектору України та пропонувати власні рішення щодо його подальшого розвитку і, навіть, шляхом особисто розробленої аграрної реформи. Згодом це спонукало вченого об'єднати націоналістично налаштованих справжніх українців у визвольний рух, що особливо проявився у роки перших сподівань державності та Другої світової війни.

Ще більшим є генеруючий внесок **К.І. Осьмака** у збереження і примноження національної ідеї у роки радянської України. Встановлено, що, крім політичної боротьби, він досить активно та результативно займався науковою та популяризаційною діяльністю з питань економіки й організації українського сільського господарства. Його творча спадщина становить близько 50 наукових, науково-популярних статей, а також серію брошур. **К.І. Осьмака** небезпідставно вважають засновником і розробником *мето-*

дології бурякової кооперації в Україні, а також одним із перших українських істориків з цієї проблеми. Аналіз доступних публікацій **К.І. Осьмака** доводить про його безумовний талант самостійного дослідника, який здатний не тільки систематизувати, але і прогнозувати подальший розвиток окремих напрямів аграрних знань на благо Вітчизни. Проте беручи до уваги той факт, що більшість наукових праць ученого, особливо опублікованих в Росії, нині продовжують залишатися недоступними для контекстового аналізу, можна припустити, що вони містять значно більше відомостей щодо його різнобічної наукової діяльності та внеску в організацію галузевого дослідництва як в Україні, так і Росії.

Враховуючи проаналізований доступний масив наукових і науково-популярних статей **К.І. Осьмака**, його творчий доробок у дослідницький період можна умовно поділити на декілька часових періодів із наповнення окремих напрямів науки, якими він у цей час займався:

— перший (1911—1917): краєзнавство, наукова сільськогосподарська термінологія, насінництво кукурудзи та проблеми сільськогосподарського машинознавства, популяризаційна діяльність для потреб наукового забезпечення сільського господарства;

— другий (1917—1920): державотворча та популяризаційна термінологія щодо розробки земельної реформи й організації наукового забезпечення аграрного сектору;

— третій (1920—1924): сільськогосподарська та бурякова кооперація, економіка та організація сільського господарства, науково-організаційна термінологія щодо організації галузевого дослідництва в Україні;

— четвертий (від 1928): —1928): наукова сільськогосподарська термінологія.

Після 1928 року світ побачили й інші публікації **Кирила Осьмака**, але переважно політично-національного спрямування. Виняток становить запропонований ним проект земельної реформи в Україні під час Другої світової війни.

В його основі лежить поділ українських землевласників на дві категорії: великих латифундистів-господарів і сільськогосподарських об'єднань (кооперативів) малоземельних та безземельних селян.

Однак зазначений матеріал теж, певною мірою, політизований щодо механізму втілення. Тому, період 1929—1947 років у творчій спадщині **К.І. Осьмака** потребує додаткового фундаментального дослідження. ■

